

ՄԱՅԻՍՅԱՆ ԱՊՍՏԱՍԲՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Մայիսյան ապստամբության թեման հայ պատմագրության ամենից շատ արծարծված հիմնախնդիրներից է: Ավելին, 1918-20թթ Հայաստանի Հանրապետության պատմությանը հետաքրքրվողների համար այն ունեցել է առանցքային նշանակություն, քանի որ դրա հետ է կապվել Հայաստանի Հանրապետության անկումն ու խորհրդայնացումը:

Այսպես, խորհրդահայ պատմաբանները Հայաստանի խորհրդայնացումը համարում էին Անդրկովկասի հեղափոխական շարժման օրինաչափ արդյունք: Այս առումով կարևոր դեր էր հատկացվում մայիսյան ապստամբությանը, որպես Հայաստանի խորհրդայնացման առաջին փորձ: Դաշնակցական հեղինակներն իրենց հերթին հանրապետության անկումը պայմանավորում էին թուրք-բոլշևիկյան դաշինքով, հետևաբար մայիսյան ապստամբությանը համարում են դրսի ուժերի գործողությունների արդյունք: Երկու դեպքում էլ հարցին մոտեցել են զաղափարաքաղաքական առումով, զանց առնելով Հայաստանի Հանրապետությունում հաստատված քաղաքական համակարգի առանձնահատկությունները: Ըստ այդմ էլ մայիսյան ապստամբության դերը հայոց պատմության մեջ չափազանցվել է՝ մի կողմից դիտվելով որպես փառապանծ ապստամբություն, մյուս կողմից որպես դավաճանություն հայ ազգի շահերին: Այդ ապստամբության դերը հայոց պատմության մեջ հստակեցնելու նպատակով մեր առջև նպատակ ենք դրել, Հայաստանի Հանրապետության քաղաքական համակարգի ուսումնասիրությանը բացահայտել մայիսյան ապստամբության պատճառները:

Հայաստանը պառլամենտական գերակայությամբ հանրապետություն էր: Կառավարությունը ենթակա էր պառլամենտին: Կառավարող դաշնակցական կուսակցությունը, չնայած որ մեծամասնություն էր կազմում պառլամենտում, սակայն հասարակական կազմակերպությունների և կուսակցական տեղական կոմիտեների միջոցով փորձում էր ստիպել կառավարությանը գործել հեղափոխական մեթոդներով: Այդ նպատակով 1919թ. սեպտեմբերին տեղի ունեցած դաշնակցության 9-րդ համագումարը որոշում է ստեղծել անկուսակցական միություններ՝ դաշնակցական կուսակցությունից դուրս մնացած մասային հանրային գործին լծելու համար: Այդ միություններին ուղղություն տվողը պետք է լիներ դաշնակցական կուսակցությունը¹: Մակայն ստեղծված անկուսակցական միությունները հնարավորություն տվեցին բոլշևիկներին լեզալ պայմաններում պրոպագանդել իրենց զաղափարները: Մասնավորապես, Ալեքսանդրապոլի գավառում, որտեղ բնակչությունը գտնվում էր առավել ծանր սոցիալ-տնտեսական պայմաններում, նշված միությունները ընկան բոլշևիկների ազդեցության տակ: Ալեքսանդրապոլում կոմունիստական կազմակերպություններն առաջացել էին դեռևս 1917թ, որի անդամների թիվը ավելանում էր Բաքվից և Թիֆլիզից եկած կոմունիստներով: Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունները երկրի փրկությունը կապում էին Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատման հետ: Մինչև 1919թ նրանք Ալեքսանդրապոլի քաղաքական կյանքում էական դեր չէին խաղում: 1919թ. տեղի ունեցած Քաղաքային Դումայի և պառլամենտական ընտրություններում բացարձակ մեծամասնություն էին ստացել դաշնակցականները: Բոլշևիկները, օգտվելով ստեղծված անկուսակցական միություններից, ակտիվ աշխատանք էին տանում բոլոր կազմակերպություններում²: Նրանք հատկապես մեծ ազդեցություն էին ձեռք բերել արհեստակցական միությունների մեջ³: Արդեն 1919թ. վերջերից արհմիությունները սկսում են գործադուլային պայքարը: 1919 թ. հոկտեմբերի 21-ին Ալեքսանդրապոլի փոստ-հեռագրական ծառայողների արհմիության կենտկոմի նախագահին զգուշացվում է, որ եթե կառավարությունը չկատարի բանվորների

¹ Ռ. Ն. Ի. Ե. և, Հայ հեղափոխականի մը յիշատակարանը, Եր., 1990, էջ 226:

² ՀՀ ՀՔԿ ԿՊԱ, ֆ. 4033, ց. 4, գ. 32, ք. 3-5:

³ ՀՀ ՀՔԿ ԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 133, ք. 2:

պահանջը, գործադուլ կսկսվի⁴: Պետական ծառայողների արհեստակցական միության Կենտրոնական վարչությունը, ներկա քաղաքական պայմաններում գործադուլները չհամարելով աշխատավորների պահանջների իրագործման միջոց, փորձում է բանակցությունների միջոցով լուծել հարցը: Այդ բանակցությունների հետևանքով գործադուլի ժամկետը փոխվում է դեկտեմբերի 16-ին, բայց համաձայնությունը չի կայանում, և դեկտեմբերի 17-ին, այնուամենայնիվ, գործադուլը սկսվում է⁵: Արհեստակցական միության Կենտրոնական վարչությունը այս գործադուլի կապակցությամբ նախարարների խորհրդին հայտնում է, որ գործադուլը տեղի է ունեցել անկախ վարչության կամքի, հավանության և գիտության⁶: Այս փաստը վկայում է այն մասին, որ արհմիության վերադաս մարմինները արդեն կորցրել էին իրենց ազդեցությունը մասսաների վրա: 1919-20թ.թ. մի շարք գործադուլներ են տեղի ունենում երկաթուղային տրանսպորտում, սակայն այն ավելի սուր կերպարանք է ստանում Ալեքսանդրապոլում 1920թ. հունվարին: Բոլշևիկները աշխատավորությանը պայքարի են հանում սպեկուլյացիայի դեմ, որի հանդեպ վերջիններս շատ զգայուն էին⁷: Բոլշևիկներն այս դեպքերը օգտագործում են արհմիություններից դաշնակցականներին դուրս մղելու համար: 1920թ. մարտի վերջին տեղի է ունենում արհմիությունների կոնֆերանսը, որտեղ բոլշևիկներն ակտիվ մասնակցություն են ցուցաբերում և ըստ էության ղեկավարում այն:

Ալեքսանդրապոլի բոլշևիկյան կազմակերպությունը զգալի աշխատանք է տանում գյուղացիության մեջ: Ալեքսանդրապոլի բոլշևիկներին հաջողվում է գավառի մի շարք գյուղերում կազմակերպել կուսակցական բջիջներ⁸: Գյուղում տարված աշխատանքի շնորհիվ հաջողվում է բոլշևիկների ազդեցության տակ զգել Շիրակի գյուղացիական միությանը, որը կազմվել էր 1919թ. մարտի 30-ին⁹: Այն գոյատևում է մինչև 1919թ. վերջերը, մինչև Չեմստվոյի ընտրությունները: Այսպիսով մինչև 1920թ. սկզբները բոլշևիկները իրենց ազդեցության տակ էին զգել ստեղծված անկուսակցական միությունները: Փաստորեն չկարողանալով կատարել իրենց առջև դրված խնդիրները՝ ստեղծված միությունները հեղինակագրկում են իշխանության մարմիններին, խորացնում երկիշխանությունը և շատ շուտով դուրս գալիս նաև դաշնակցական կուսակցության հսկողությունից: Ահա շատ պայմաններում կառավարությունը, ճիշտ չզննահատելով երկրի ներքաղաքական վիճակը, որոշում է կազմակերպել մայիսյան տոնակատարություններ՝ դաշնակցության դրոշի տակ: Սակայն նշված պայմաններում մայիսյան տոնակատարությունը վերածվում է հակակառավարական միջոցառման: Ժողովրդական կուսակցության օրգան «Ժողովուրդը» իրավամբ գրում է. «Պետք է ասել, որ բոլոր իրադարձություններից և ներքաղաքական մոմենտում մայիսի մեկը Հայաստանում կամ չպետք է տոնվեր, կամ եթե տոնվում էր, ոչ այդպիսի ձևով, որովհետև այդ օրը շնորհիվ դաշնակցականների անհեռատեսության, թույլատրվում էին բոլշևիկների բազմաթիվ հակասական քայլեր, երբ փաստորեն մայիսի մեկը դարձավ, ինչպես պետք էր սպասել կոմունիստների ազդեցության շրջանում»¹⁰: Մասնավորապես, Ալեքսանդրապոլում քաղաքային իշխանություններին և դաշնակցության տեղական կոմիտեին ընդհանրապես չի հաջողվում նախաձեռնությունը իրենց ձեռքը պահել, և հենց սկզբից այն անցնում է բոլշևիկների ձեռքը, որոնք էլ կարողանում են իրենց հետևից տանել մասսաներին՝ մայիսյան տոնակատարությունը վերածելով հակակառավարական ցույցի, ապա և ապստամբության: Բայց մյուս կողմից էլ մայիսյան ապստամբությունը, նախօրոք պատրաստված չլինելով, դատապարտված էր պարտության: Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը, աշխատանք տա-

⁴ Հոկտեմբերյան Մոցիսիստական Մեծ Ռևոլյուցիան և Մովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում, Եր., 1960, էջ 274-275:

⁵ Առաջին մասսայական հեղափոխական շարժումները Հայաստանում, Եր., 1932, էջ 86:

⁶ Առաջին մասսայական հեղափոխական շարժումները Հայաստանում, Եր., 1932, էջ 88:

⁷ Տե՛ս, «Շիրակի աշխատավոր», ք. 57, Ալեքսանդրապոլ, 1919:

⁸ Վ. Միք ա յ ե լ յ ա ն, Հայաստանի գյուղացիությունը սովետական իշխանության համար մղված պայքարի ժամանակաշրջանում, /1917-20թթ/, Եր., 1960, էջ 111:

⁹ ՀՀ ՀՔՓԿ, ֆ. 4033, ց. 4, գ. 127, ք. 152:

¹⁰ Տե՛ս «Ժողովուրդ», ք. 79, Եր., 1920:

նելով երկրի ներսում, այնուհանդերձ, իշխանության գրավման խնդիրը կապում էր դրսի ուժերի (Խորհրդային Ռուսաստանի) օգնության հետ: Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը մայիսի մեկին խորհրդային իշխանության հաստատման խնդիր իր առջև չէր դրել և պատրաստ չէր դեպքերի նման զարգացմանը: Դեռևս 1920թ. հունվարին Երևանում տեղի ունեցած ՌԿԲՀ Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունների գաղտնի կոնֆերանսը թեզիսներ էր ընդունել այն մասին, որ կարմիր բանակի մերձեցման և հարևան հանրապետություններում հեղաշրջում լինելու դեպքում պետք է առաջադրել Հայաստանի խորհրդայնացման խնդիրը¹¹: Այդ կարծիքին էին նաև Ալեքսանդրապոլի բոլշևիկները: Ինչ վերաբերում է 1920թ. հունվարյան կոնֆերանսի բանաձևին, ապա այն ևս խորհրդային իշխանության հաստատումը Հայաստանում կապում էր դրսի ուժերի օգնության հետ: Խորհրդահայ որոշ պատմաբաններ, հենվելով Ս. Կասյանի պնդման վրա, գտնում են, որ այդ բանաձևը Ալեքսանդրապոլի կոմունիստական կազմակերպության երկրորդ կոնֆերանսի բանաձևն է, և այն չի ընդունվել հունվարյան կոնֆերանսի կողմից¹²: Հետագայում մենք խորհրդահայ պատմագրության մեջ կհանդիպենք Հայաստանի կոմիտեի և Ալեքսանդրապոլի կոմիտեի այլ հակադրությունների և՛ մասնավորապես Ալեքսանդրապոլի Հեղկոմի գործունեության խնդրում: Սկզբունքային հարցերում, կարծում ենք, սխալ է հակադրել նրանց: Իրականում այդ բանաձևում իր արտահայտությունն էր գտել Հայաստանի Հանրապետության ներքաղաքական կյանքին հատուկ այնպիսի մի կրևույթ, ինչպիսին բոլշևիկների կողմից դաշնակցական կուսակցության ստեղծած անկուսակցական միությունների գրավումն էր¹³: Ինչ վերաբերում է այն մտքին, թե Հայաստանում չկա ազգային հարց, այլ կա միայն սոցիալական հարց, ապա դա ևս բխում է Հայաստանի ներքաղաքական կյանքից: Մայիսյան իրադարձությունները Ռուսաստանում հեղափոխական շարժման բաղկացուցիչ մասը չէին կազմում, և պայմանավորված չէին Ալեքսանդրապոլում բոլշևիկների սխալ գործունեությամբ, այլ, կարծում ենք, դրանք Հայաստանի Հանրապետության ներքաղաքական կյանքի ուղղակի հետևանքն էին: Ինչպես տեսանք, 1919թ վերջերից Հայաստանի երկու քաղաքական ուժեր փորձում էին հեղափոխական ճանապարհով երկիրն հանել ստեղծված ծանր վիճակից և ապահովել հայ ժողովրդի հետագա գոյությունը: Եթե դաշնակցական կուսակցությունը փորձում էր դրան հասնել՝ հենվելով անկախ պետականության գաղափարի վրա, ապա բոլշևիկները հարցի լուծումը կապում էին երկրի խորհրդայնացման հետ՝ առաջ քաշելով բնակչության սոցիալական վիճակի բարելավման և ֆիզիկական գոյության հարցերը: Ի դեպ ՀՀԴ-ի մեջ ևս կային ազգային ու սոցիալական հոսանքներ: Ի դեպ այս երկվությունը շատ ակնբախ էր: Ինչպես նշում է Ռ. Հովհաննիսյանը. «Եթե Հայաստանի Հանրապետությունը գոյատևեր, շատ հավանական է, որ Դաշնակցությունը պիտի բաժանվեր ընկերվարական և ոչ ընկերվարական մասերի կամ մույնիսկ՝ տարբեր կուսակցությունների»¹⁴: Պատահական չէր, որ շատ բոլշևիկներ նախկին դաշնակցականներ էին: Այս առումով հետաքրքրություն է ներկայացնում 1920թ դեկտեմբերի 2-ին ձախ դաշնակցականների հրապարակած կոչը, որտեղ նրանք գրում էին «...Աջ դաշնակցականները միշտ խաբում էին հայ աշխատավորությանը՝ սուտ խոսքերի և ամենագորեղ մատուցելով միջոցով կապելով նրա բախտը եվրոպական ռեակցիոն շահամուլ և իմպերիալիստական ուժերի հետ: Ահա այս էր պատճառը, որ մեր երկիրը քայքայվեց, իսկ աշխատավորության տանջանքները կրկնապատկվեցին: Մենք միշտ ասել ենք և այժմ էլ ասում ենք, որ միջազգային իմպերիալիզմի և համաշխարհային ռեակցիայի մեջ չէ, որ հայ աշխատավորությունը պետք է փնտրի իր փրկությունը, այլ միջազգային սոցիալիզմի և համաշխարհային հեղափոխության մեջ, որի մարմնացումն է հեղափոխական բանվորա-

¹¹ ՀՀ ՀԹՓԿ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 6, թ. 5, Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը, Եր., 1960, էջ 301-306:

¹² Ա. Մեյրանյան, Մայիսյան ապստամբության հարցի շուրջ, Եր., 1967, էջ 31-33:

¹³ ՀՀ ՀԹՓԿ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 1, թ. 1-6, Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ հեղափոխությունը և Սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում, Եր., 1960, էջ 304-10:

¹⁴ Ա. Հ ա կ ո բ յ ա ն, ՀՅԴ 9-րդ Ընդհանուր ժողովը, Եր., 1994, էջ , 25:

գյուղացիական Ռուսաստանը»¹⁵: Ինչպես տեսնում ենք, Հայաստանի բոլոր քաղաքական ուժերի հիմնական խնդիրը հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյատևման ապահովումն էր: Հայաստանի բնակչությունը զգայուն էր թուրքական վտանգի հանդեպ¹⁶, իսկ Ալեքսանդրապոլի բնակչությունը բնականաբար, առավել զգայուն պետք է լիներ այս հարցում: Այստեղ բոլշևիկյան շարժումն ընկալվում էր որպես թուրքական վտանգի կանխում: Պատահական չէ, որ մայիսյան ցույցը ապստամբության վերածելու գործում մեծ դեր է խաղում գործը: Չնայած զինվորական իշխանություններին հաջողվում է մայիսի մեկին կանխել գործի մասնակցությունը ցույցերին և հնարավոր անկարգություններին, բայց միտինգի քայքայիչ ազդեցությունը վերացնել հնարավոր չի լինում: Ալեքսանդրապոլի քաղաքային իշխանությունների՝ Մուսայեյանին ձերբակալելու անհաջող փորձից հետո, զինվորներն իրենց հավատարմությունն են հայտնում նրան: Չորքը չքայքայելու նպատակով նրանց են միանում սպաները՝ ստեղծելով այնպիսի տպավորություն, թե ամբողջ Չորքը անցել է բոլշևիկների կողմը և պատճառ հանդիսանում տարերային ապստամբության՝ ղեկավարների վերածելով մայիսյան ցույցերի ակտիվ մասնակիցներին: Հետևաբար Մուսայեյանն ինքն իր հերթին ենթարկվում է հոսանքին: Շարժման անսպասելիության և գործի տրամադրության կտրուկ փոփոխության մասին է վկայում ճշված նկատառումներով ապստամբներին հարած, առաջին հեծելազորային գնդի հրամանատար Մելիք Շահնազարովը՝ Գամազովին ուղղված իր զեկույցում¹⁷: Հետևաբար, խոսել բոլշևիկների կազմակերպված ապստամբության մասին, ավելորդ է: Փաստորեն մայիսի երկուսից Ալեքսանդրապոլում ստեղծվում է մի վիճակ, որին պատրաստ չէին ո՛չ իշխանությունները և ո՛չ էլ կոմունիստները: Դեպքերի մնամորինակ ընթացքի վրա մեծ ազդեցություն են ունենում նաև Խորհրդային Ադրբեջանի, ապա և Խորհրդային Ռուսաստանի կարմիր բանակի Անդրկովկասի ներկայացուցչի վերջնագրերն ուղղված Հայաստանի Հանրապետությանը, որոնցում պահանջվում էին հայկական զորքերը հեռացնել Կարաբաղից և չկատարելու դեպքում՝ սպառնում պատերազմով¹⁸: Այս հանգամանքը, ինչպես նաև ռուսների և թաթարների ակտիվ մասնակցությունը մայիսյան շարժումներին, առիթ են տալիս Հայաստանի կառավարությանը՝ շարժումները համարել արտաքին ուժերի, մասնավորապես Ռուսաստանի և Թուրքիայի կազմակերպած գործը¹⁹: Սակայն Ալեքսանդրապոլում տեղի ունեցած իրադարձությունների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ դրանք ընդհանրապես կազմակերպված չէին ո՛չ դրսի և ո՛չ էլ նույնիսկ ներսի ուժերի կողմից: Դրանք ունեին անկազմակերպ տարերային բնույթ, չնայած որ բանակի մեջ աշխատանք էր տարվում բոլշևիկների կողմից²⁰: Նշված վերջնագրերը անուղակիորեն են նպաստում մայիսյան դեպքերին, այնքանով որքանով Հայաստանի խորհրդայնացումը կապվում է հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյության ապահովության հետ²¹: Չորքի անցմանը ապստամբների կողմը նպաստում է Հայաստանի կառավարության դիրքորոշումն այդ վերջնագրերի հանդեպ: 1920թ մայիսի երեքին պառլամենտի արտակարգ նիստում Արտաքին գործերի նախարար Հ. Օհանջանյանը ներկայացնում է Հայաստանի կառավարության պատասխանը, որտեղ ասվում էր, որ Հայաստանի կառավարությունը ոչ մի զիջման չի գնա և ամեն գնով կպահպանի իր անկախությունը²²: Հայոց բանակը պատրաստ չէր կռվելու Ռուսաստանի դեմ: Դաշնակցության մարտական ուժերը կանոնավոր բանակի ստեղծման պայմաններում, դուրս էին գտնվում բանակի ղեկավարման գործից: Բարձր զինվորական հրամանատարությունը և սպայությունը արտահայտիչներն էին դաշնակցական այն գործիչների գաղափարների, որոնք գտնում էին, որ առանց Ռուսաստանի օգնության Հայաստանը չէր կարող ապահովել իր գոյությունը: Ընդհանուր ոչինչ

¹⁵ ՀՀ ՀՔԳԿ, Ֆ.4047, ց.1, գ.185, ք.1-2:

¹⁶ Իրազեկ, Մոտիկ անցյալից, Բեյրութ, 1964, էջ 84:

¹⁷ ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 4033, ց. 3, գ. 41, ք. 7:

¹⁸ ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 4033, ց. 3, գ. 34, ք. 1-2:

¹⁹ Տես նույն տեղը:

²⁰ ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 4, գ. 215, ք. 1-7:

²¹ ՀՀ ՀՔԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 133, ք. 3:

²² Հայաստանի պառլամենտի արտակարգ նիստը, Եր., 1920:

չունենալով բոլշևիզմի հետ, նրանց չեզոքությունը նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծել բոլշևիզմի գաղափարների համար: Բոլշևիկյան գաղափարների նկատմամբ առավել զգայուն էին զինվորի շինել հազած գյուղացիները: Գտնվելով սոցիալ-տնտեսական ծանր վիճակում և հոգնած անընդհատ պատերազմներից՝ նրանց համար ընկալելի էր միայն հացի և խաղաղության մասին լոզունգները: Գաղափարական առումով նրանք որևէ ընդհանրություն չունեին ո՛չ սպաների և ո՛չ էլ դաշնակցական խմբապետների հետ և իրենց վերաբերմունք էին արտահայտում հիմնականում դասալքության միջոցով: Հատկապես Ալեքսանդրապոլի գավառում այն մեծ տոկոս էր կազմում: Բոլշևիկյան լոզունգները ընդունելով որպես տուն գնալու կոչ՝ նրանց մեծ մասը հայտնելով Մուսայելյանին իր հավատարմությունը, գնում է տուն: Հետագայում կտեսնենք, որ սրանք ինչքան անհուսալի էին կառավարության համար, նույնքան անհուսալի եղան բոլշևիկների համար: Ինչ վերաբերում է սպայությանը, սպա նրանք, թշնամաբար տրամադրված լինելով խմբապետիզմի նկատմամբ, կողմնակից էին կարգուկանոնի և նրանց անցնելը ապստամբների կողմը շատ բանով պայմանավորված էր բանակի միասնությունը չքայքայելու հետ:

Մայիսի մեկին ստացած վերջնագրերը ակնհայտորեն սրում են ներքաղաքական կյանքը Հայաստանում՝ արագացնելով նոր կառավարություն կազմելու խնդիրը: Մայիսի 4-ին տեղի է ունենում պառլամենտի դաշնակցական ֆրակցիայի արտակարգ նիստը, որտեղ որոշվում է անմիջապես ցրել պառլամենտը և հայտարարել կուսակցության դիկտատուրա: Մայիսի 5-ին պառլամենտը արձակուրդ է ուղարկվում, և կազմվում է նոր կառավարություն Համո Օհանջանյանի գլխավորությամբ, բացառապես կուսակցության բյուրոյի անդամներից: Համո Օհանջանյանի նոր կառավարությունը կարճ հայտարարություն է անում կառավարության քաղաքականության մասին և վստահության քվե խնդրում ֆրակցիայից²³: Նոր կառավարությունը անմիջապես անցնում է կտրուկ միջոցների: Հայտարարվում է դաշնակցական կուսակցության բոլոր անդամների մոբիլիզացիա²⁴: Պառլամենտի դաշնակցական ֆրակցիայի անդամների մեծամասնությունը երկու-երեքական հոգով, արտակարգ լիազորություններով գավառներն են գործուղվում: Այդ զիշերն իսկ կազմվում են երկու արտակարգ հանձնաժողովներ, որոնցից մեկը պետք է գնար Ալեքսանդրապոլ, իսկ երկրորդը՝ Կարս, զինվորական և քաղաքական բացարձակ լիազորություններով: Ըստ կառավարության այդ որոշման՝ հանձնաժողովի նախագահները, ելնելով իրավիճակից, իրենց կարող էին հայտարարել նահանգապետներ²⁵: Մայիսի վեցի նիստում որոշվում է կտրուկ միջոցներ ձեռք առնել բոլշևիկների դեմ: Հանձնարարվում է ՆԳ նախարարին միջոցներ ձեռնարկել՝ ձերբակալելու Հայաստանի տարածքի վրա գտնվող բոլոր բոլշևիկներին, ինչպես նաև որոշվում է Հայաստանում հաստատել արտակարգ դատարաններ²⁶: Եվ վերջապես մայիսի յոթին նախարարների խորհուրդը որոշում է, նկատի ունենալով պետության բացառիկ վիճակը, կարգեր հաստատել բանվորների և ծառայողների համար²⁷:

Սինչ մայրաքաղաքում իշխանությունը որոշում էր դիմել կտրուկ միջոցների, Ալեքսանդրապոլում գնալով խորանում էր սկսված խռովությունը: Դաշնակցական Բյուրոյի՝ իշխանության գալուց հետո խմբապետների նկատմամբ թշնամաբար տրամադրված սպայությունը գնալով ձախանում է և ավելի հակվում դեպի ապստամբները: Ինչ վերաբերվում է բարձր հրամանատարությանը, սպա վերջինս, մտահոգված գորքի քայքայման գործընթացով, մնում է գորքի հետ: Ի դեպ, թե կառավարությունը և թե Մուսայելյանը, նրանց առաջարկում էին մնալ գորքի հետ՝ այն չքայքայելու նպատակով: Եվ քանի որ գորքը անցել էր Մուսայելյանի կողմը, ըստ էության գորքի հետ էր բարձր հրամանատարությունը: Մայիսի իննին Համո Օհանջանյանը Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Կ. Բեկզադյանին հեռագրում է. «Ալեքսանդրապոլի կայազորը և Մուսայելյանի զրահագնացքը անցել են բոլշևիկների

²³ Կ. Մ ա ս ու ն ի, Մայիսյան խռովությունները և թաթար ապստամբ շրջանները, Բեյրութ, 1968, էջ 52:

²⁴ ՀՀ ՀԶԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 164, թ. 1:

²⁵ Կ. Մ ա ս ու ն ի, նշվ. աշխ., էջ 52:

²⁶ ՀՀ ՀԶԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 164, թ. 2:

²⁷ ՀՀ ՀԶԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 164, թ. 3:

կողմը: Քաղաքացիական կռիվը անխուսափելի է: Դրությունը այնպես է, որ իշխանությունը կամ մեր ձեռքը պետք է մնա, կամ անցնի բոլշևիկներին: Ուրիշ ելք չկա»²⁸:

Իր հերթին դեռևս մայիսի երեքին Ալեքսանդրապոլի բոլշևիկյան կոմիտեն դիմել էր Հայաստանի կոմիտեին, որտեղ ներկայացնելով իրավիճակը, պահանջել էր ապստամբության սանկցիա տալ²⁹: Մայիսի հինգին Հայաստանի կոմիտեն ստանում է նույն բովանդակությամբ երկրորդ նամակը³⁰: Եվ վերջապես մայիսի վեցին կամ յոթին Ավիսը մի երկտող է ուղարկում, որտեղ ասում էր. «Կամ մենք, կամ նրանք, այսպես է դրված հարցը»³¹: Այս հեռագրերը անելանելի վիճակի մեջ են գցում Հայաստանի կոմիտեին, որը զգում էր, որ ինքը կանգնած է տարերային, անկազմակերպ ապստամբության փաստի առաջ³²: Մայիսի վեցին Արմենկոմը Ալեքսանդրապոլ է ուղարկում իր ներկայացուցիչներ Գ. Տեր-Միմոնյանին և Արտ. Մելքոնյանին, նրանց տալով անհրաժեշտ լիազորություններ և միևնույն ժամանակ պարտավորեցնելով, որ «եթե չի կարելի կասեցնել ապստամբությունը, որն անհրաժեշտորեն պետք է անել, ապա միաժամանակ կապվել Ղարաքիլիսայի շրջանի, չեզոք գոտու և հարակից շրջանների հետ»³³: Մայիսի յոթին խորհրդակցություն է տեղի ունենում Գ. Միմոնյանի և Արտ. Մելքոնյանի մասնակցությամբ: Խորհրդակցությունը, բազմակողմանիորեն քննելով ստեղծված իրադրությունը, իշխանությունը գրավելու հետ կապված դժվարությունները, հանգում է այն եզրակացության, որ անհրաժեշտ է ապստամբել և գրավել իշխանությունը³⁴: Ինչով էր պայմանավորված նման որոշման ընդունումը: Ստեղծված իրավիճակից երևում էր, որ քաղաքը հանձնվելու էր առանց կռվի: Ալեքսանդրապոլում փաստորեն տեղի էր ունեցել իշխանությունների փլուզում: Չորքից բացի քաղաքի բոլոր պաշտոնյաներն իրենց հավատարմությունն էին հայտնել Մուսայելյանին; Մայիսի ութին ռազմահեղափոխական կոմիտեն կառավարություն է կազմում, որի նախագահ և զինվորական կոմիսար է նշանակվում Ս. Մուսայելյանը, արտգործկոմիսար՝ Ա. Նուրիջանյանը, Ն.Գ. կոմիսար՝ Արտ. Մելքոնյանը³⁵: Այնուհետև կառավարվում են պատասխանատու աշխատողների նշանակումներ: Ստեղծված կառավարությունում գործի անցնելու համար բավական էր հավատարմություն հայտնել Մուսայելյանին: Ստեղծվում են բազմաթիվ պաշտոններ³⁶: Բացի քաղաքացիական պաշտոններում նշանակումներ կատարելուց Ռ-Հ-ն դասավորում է նաև ռազմական ուժերի ղեկավարությունը: Ապստամբ ուժերի զլխավոր հրամանատար է նշանակվում Ս. Մուսայելյանը: Առաջին հեծյալ գնդի հրամանատար Ա. Մելիք-Շահնազարյանը նշանակվում է գործող զորամասերի հրամանատար: Կազմակերպվում է նաև ռազմական կոմիսարների ինստիտուտ: Մայիսի ութին, Ռ-Հ-ն մշակում է գործողությունների նախնական պլան, ըստ որի Կարսը, Սարիղամիշը, Լոռին, Ղազախը և մյուս վայրերը պետք է ապստամբեին Հեղկոմից հրահանգ ստանալուց հետո: Այս ամենից հետո Մուսայելյանը վերջնազոր է ուղարկում Երևան՝ պահանջելով, որ կառավարությունը իրեն հանձնի իշխանությունը: Ռ-Հ-ի անունից հեռագրեր են տրվում Կարս, Սարիղամիշ, Ղարաքիլիսա և ուրիշ վայրեր, որոնցով հայտարարվում էր, Հայաստանի խորհրդայնացումը և զինվորական ու քաղաքացիական իշխանություններին հրահանգվում էր ճանաչել նոր վարչակարգը: Իրենց հերթին տեղական Ռ-Հ-ի անդամները քաղաքացիական և ռազմական իշխանություններից պահանջում էին ենթարկվել Ալեքսանդրապոլի Հեղկոմին³⁷: Ինչ վերաբերում էր զինվորական իշխանություններին, ապա նրանց դիրքը մեզ արդեն հայտնի էր, այն է՝ մնալ բանակի հետ՝ այն չքայքայելու նպատակով: Չինվորները

²⁸ ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 166, ք. 1:

²⁹ Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում, Եր., 1930, էջ 162-165:

³⁰ Տե՛ս նույնը, էջ 165-167:

³¹ Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում, Եր., 1930, էջ 167:

³² Տե՛ս նույնը, էջ 147-155:

³³ Ա. Մ ե լ ք ո ն յ ա ն, Մայիսյան ապստամբության հարցի շուրջ, Եր., 1967, էջ 65:

³⁴ ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 3, գ. 257, ք. 5:

³⁵ Ա. Վ ր ա ց յ ա ն, Հայաստանի Հանրապետություն, Եր., 1995, էջ 413:

³⁶ ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 150, ք. 1:

³⁷ ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 150, ք. 1:

հիմնականում ապստամբների կողմն էին, իսկ սպայությունը կռվել հանուն կառավարության չէր պատրաստվում: Հետևաբար բարձր հրամանատարությանը ոչինչ չէր մնում անել, քան ենթարկվել: Մայիսի տասին Ալեքսանդրապոլի կայազորի պետ գեներալ Խաչատուրովը Մուսայելյանի վերջնագիրը քննարկելու համար գործասերի հրամանատարների ժողով է գումարում: Ջորամասերի հրամանատարները՝ հենվելով սպաների կարծիքի վրա, որոշում են մնալ գործասերում, քանի որ հակառակ դեպքում կարգապահությունը խիստ կընկնի, և զինվորները կվերածվեն զինված հրոսակների՝ վտանգավոր լինելով խաղաղ բնակիչների համար³⁸: Հեղկոմին ենթարկվելու որոշում է ընդունում նաև Կարսի կայազորի հրամանատարական կազմը: Այդ մասին ասվում է 1920թ. մայիսի 14-ին Փիրումովի՝ Երևանի բանակի հրամանատարին ուղղված հեռագրում³⁹: Մայիսի տասի առավոտյան ՌՀԿ-ն վերջնագիր է նեկայացնում Ալեքսանդրապոլի քաղաքային վարչությանը՝ մինչև ժամը 4-ը առանց դիմադրության քաղաքն հանձնելու մասին⁴⁰: Միևնույն ժամանակ հրապարակում է մի հայտարարություն, որի մեջ ասվում է, որ Ալեքսանդրապոլում հռչակվում է խորհրդային իշխանություն, և կոչ է անում երկրի ազգաբնակչությանը պահպանել հեղափոխական կարգուկանոն: Այնուհետև նույն հայտարարության մեջ շարադրված ութ կետերում՝ Հեղկոմը սահմանում էր պատերազմական ժամանակաշրջանի մի շարք միջոցառումներ, պահանջում էր, որպեսզի պետական հիմնարկությունները առանց դիմադրության հանձնվեն խորհրդային իշխանությանը⁴¹: Քաղաքն առանց դիմադրության հանձնելու մասին քաղաքային վարչությանը ներկայացված վերջնագրի պատասխանին՝ Հեղկոմը սպասում էր մինչև ժամը 4-ը՝ նախազգուշացնելով, որ հակառակ դեպքում կգործադրվի ռազմական ուժ⁴²: Զինվորական իշխանությունների բռնած դիրքը քաղաքային իշխանություններին ստիպում է քաղաքն առանց կռիվի հանձնել Ալեքսանդրապոլի Հեղկոմին: Մտնելով քաղաք՝ ապստամբները գրավում են փոստ-հեռագրատունը, բանկը և պետական մյուս հիմնարկները, բանտից ազատում քաղաքական բանտարկյալներին, գրավում պահեստներն ու մթերային կետերը, այդ թվում նաև՝ ամերիկացիների պահեստները⁴³: Փաստորեն մայիսի 10-ին Ալեքսանդրապոլում հաստատվում է ապստամբների իշխանությունը: Տեղական իշխանության մարմինները առանց կռիվի քաղաքն հանձնում են բոլշևիկներին: Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը փորձում էր հարցը լուծել բանակցությունների միջոցով⁴⁴: Հարկ է նշել, որ ապստամբության ղեկավարները ևս, մասնավորապես, Ս. Մուսայելյանը, փորձեր էին անում բանակցությունների միջոցով հարցը լուծել: Նա ձգտում էր համոզել դաշնակցականներին, որ Հայաստանի ապագայի համար լավագույն ձևը խորհրդային կարգերի հաստատումն է, և որ Ռուսաստանի օգնությամբ միայն հայ ժողովուրդը կարող է գոյատևել⁴⁵: Պատահական չէ, որ գրավելով իշխանությունը թե՛ Ալեքսանդրապոլում և թե՛ Կարսում նրանք իշխանության գլուխ թողեցին նախկին պաշտոնյաներին՝ նրանցից խոսք վերցնելով, որ կծառայեն Խորհրդային Հայաստանին: Նրանք համոզված էին, որ Հայաստանի փրկությունը Խորհրդային Ռուսաստանի հետ է կապված, և փորձում էին դա համոզել դաշնակցականներին: Այս առումով հետաքրքրություն է ներկայացնում Բ. Ղարիբջանյանի՝ 1920թ. մայիսի 31-ին մահապատժից առաջ արտասանած ճառը, որտեղ նա հիմնավորում է Հայաստանի

³⁸ ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 4033, ց. 3, գ. 41, ք. 14:

³⁹ ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 4033, ց. 3, գ. 21, ք. 1-2:

⁴⁰ Հ. Կ ա ռ ա պ ե տ յ ա ն, Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում, Եր., 1961, էջ 143:

⁴¹ Տե՛ս նույնը:

⁴² Տե՛ս նույնը:

⁴³ Առաջին մասսայական հեղափոխական շարժումները Հայաստանում, Փաստաթղթերի ժողովածու, Եր., 1932, էջ 286-287, Հոկտեմբերյան սոցիալիստական Մեծ ռևոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում, Եր., 1960, էջ 319-321: ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. , գ. 530, ք. 53, Հ. Կարապետյան, նշվ. աշխ., Եր., 1961, էջ 145:

⁴⁴ ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 4033, ց. 3, գ. 7, ք. 1-3, ֆ. 4015, ց. 1, գ. 5, ք. 1-3, ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 772, ք. 8-9:

⁴⁵ Տե՛ս նույնը:

խորհրդայնացման անհրաժեշտությունը «... այն բանի շնորհիվ, որ քաղաքական իրադրությունը շեշտակիորեն փոխվել է հոգուտ Սոցիալիստական Ռուսաստանի, ինձ լրջորեն զբաղեցնում էր հայկական հարցը; Ես համոզված եմ եղել, որ համոզված իշխող դաշնակցական կուսակցության, Հայաստանի կառավարության կողմնորոշումը դեպի իմպերիալիստական պետությունները կկործանի Հայաստանի բազմաչարչար աշխատավոր մասսաների մնացուկները... Եվ ահա այն բանից հետո, երբ Ադրբեջանում մուսավաթ կուսակցության ավերակների վրա խորհրդային իշխանություն է, մեր կառավարության այդ միակողմանի քաղաքականությունն էլ ավելի արտահայտվեց: Ինչպես այժմ փաստերը հաստատում են, դա կհասցնի էլ ավելի ուժգին աղետի, եթե Հայաստանը չներգրավվի խորհրդային իշխանության շրջանակի մեջ: Միայն այս պայմանով հայ աշխատավոր մասսաների հովանավորությունը կստանձնի Ռուսաստանը»⁴⁶: Բայց ի տարբերություն ադրբեջանցի կոմունիստների, նրանք չկարողացան համաձայնության հասնել կառավարող դաշնակցական կուսակցության հետ և չսպասեցին խորհրդային Ռուսաստանի աջակցությունը՝ փորձեցին պետական հեղաշրջում իրականացնել: Ռուսաստանը, պատրաստ չլինելով զենքի միջոցով խորհրդայնացնել Հայաստանը, փորձում էր դրան հասնել բանակցությունների միջոցով⁴⁷: 1920թ. գարնանից կոմունիստական կուսակցության Կենտկոմը Ռ-ՍՖՍՀ-ի և դաշնակցական Հայաստանի միջև հաշտություն կնքելու քաղաքականություն էր վարում: Չնայած դրան՝ Հայաստանի կառավարությունը շարունակեց դաշնակիցներին հավատարիմ մնալու քաղաքականությունը, որով Ռուսաստանին ստիպեց Թուրքիայի միջոցով հասնել Հայաստանի խորհրդայնացմանը: 1920թ. հունիսի 19-ին Չիչերինը Լեզրանին գրում էր, որ դաշնակցական պատվիրակության հետ վարվող բանակցությունները մեռյալ կետում են «Այստեղ, բանակցությունները նրանց հետ անհույս են: Ամեն ինչի կարող ենք հասնել միայն Հայաստանում»⁴⁸: Դաշնակիցներին հավատարիմ Հայաստանը մենակ մնաց ռուս-թուրքական դաշինքի դեմ, որի անմիջական արդյունքը եղավ թուրք-հայկական պատերազմը:

Կարծում ենք՝ մայիսյան ապստամբության հիմնապատճառներն էին. նախ՝ Հայաստանի կառավարության և կառավարող դաշնակցության միջև եղած հակասությունը, որը կառավարման համակարգում ստեղծել էր երկիշխանություն և թուլացրել դաշնակցական կուսակցությանը: Եվ երկրորդ, Հայաստանի կառավարության վարած արտաքին քաղաքականությունը, որը ռեալ չգնահատելով միջազգային հարաբերություններում տեղի ունեցած փոփոխությունները, վտանգի տակ դրեց Հայաստանի բնակչության ֆիզիկական գոյությունը :

ИЗ ИСТОРИИ МАЙСКОГО ВОССТАНИЯ

_____*Резюме*_____
 _____*Александян*_____

_____К.

Основными причинами, из-за которых началось Майское восстание в Александрополе в 1920 г., были, во-первых: противоречие, возникшее между правительством Армении и правящей партией дашнаков относительно методов правления привело к двоевластию в правящих кругах и ослаблению партии дашнаков. И во-вторых: внешняя политика, проводимая правительством республики, нереально оценившая изменения, происшедшие в международных отношениях, в частности, укрепление советской власти в России и ее распространение в Закавказье, подгвергла опасности физическое существование населения Армении.

⁴⁶ ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 4015, ց. 1, գ. 5, ք. 1-4:

⁴⁷ Է. Չ Ն Ի Ր Վ Յ Ա, 1920թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, Եր., 1997, էջ 16:

⁴⁸ Տե՛ս նույնը: